

Amorfná spoločnosť alebo Po vstupe do éry vrcholného postkomunizmu

Almantas Samalavičius

Písané pre K&K

Demokracia, podobne ako dobrá kniha,
potrebuje čas.

Benjamin Barber

Pri pohľade zvonka vyzerá litovská spoločnosť takpovediac ukážkovo – Litva je prvou z pobaltských republík, ktorá sa vymanila spod jarma sovietskeho režimu, a jednou z prvých postsovietskych krajín prijatých do Európskej únie. Navyše ju považujú za jednu z ekonomicky najvyspelejších krajín pobaltského regiónu... Pri pozornejšom pohľade zvnútra sa však

mnohé veci výrazne sproblematicujú. Budem analyzovať niektoré črty spoločnosti v stave „vrcholného postkomunizmu“ a dúfam, že táto konkrétna litovská skúsenosť prinesie osov pri diskusiách o stave ďalších postkomunistických krajín. Množstvo signálov naznačuje, že Litva je na vrchole postkomunizmu. Nadšenie a nádeje spojené s členstvom v Európskej únii vy-

volali na nejaký čas masový optimizmus a podnietili vieru v to, že zanedlho sa staneme plnohodnotnými Európanmi a de facto doženieme „západný“ spôsob života. Áno, tento raz boli naše očakávania o niečo opatrnejšie ako v ten večer, keď sme získali nezávislosť, a myslenie mnohých ekonómov a politikov omámila mytologizovaná nádej – bolo to obdobie, keď tlač pri všetkej vážnosti tvrdila, že o tri-štyri roky dosiahne krajina ekonomickú úroveň Švédska alebo Nórska. Ale integračným procesom, ktoré na nejaký čas zamaskovali spoločenskú realitu oneskoreného postkomunizmu, nechýbala slepá viera v magickú, takmer zázračnú moc jednotačej sa Európy. Litovský parlament napríklad bez serióznejšej kritickkej analýzy alebo hlbšieho zamyslenia ratifikoval novú Európsku ústavu, ktorú zakrátko nato krajiny „starej“ Európy búrlivo odmietli. Iný príklad: niektorí charizmatickí politici celé desaťročie po získaní nezávislosti neúnavne vysvetľovali spoločnosti, že Litva nielenže môže, ale že je dokonca povinná dávať Európe lekczie z „morálnej politiky“, akoby sme vďaka nejakým metafyzickým vlastnostiam boli jedinou krajinou schopnou realizovať toto vznešené spasiteľské poslanie. Takéto aspekty zmýšľania politickej elity a časti spoločnosti možno pripísať nielen pozostatkom sovietskej okupácie, ale aj nánosom cárskej kolonizácie, ktorá tu trvala vyše stopäťdesiat rokov.

Politike čoraz väčšmi dominuje populistická rétorika, a tak nikoho neprekvapí, že v posledných rokoch vidíme obzvlášť intenzívnu snahu o kontrolu kolektívnej pamäti. Mnohí sa pokúšali nahradiť kolektívnu pamäť spoločenskou amnéziou, alebo chceli aspoň indoktrinovať spoločnosť viacerými protirečivými, a preto

nepresvedčivými či dokonca od základov nezlučiteľnými, verziami sovietskej minulosti. Viaceré mnemonické skupiny zvädzajú nelútostný boj o to, kto bude mať právo ovládnuť prepísanie minulosti: ak to zovšeobecníme, ľavica sa bije s pravcou. V tejto bitke sa niekdajší sovietski aktivisti zastupujúci bývalý komunistický režim spoliehajú na schudobnené a marginalizované spoločenské vrstvy, ktoré nostalgicky spomínajú na sociálnu stabilitu sovietskej éry. Vymazať spomienky však vôbec nie je jednoduché – okrem kolektívnej a individuálnej pamäti je tu ešte aj politika spomínania, t.j. štátne rituály, znaky a symboly určené na vzdávanie holdu minulosti; a okrem toho spomienky jedincov a skupín, do ktorých patria, pokrývajú nielen sovietsku éru, ale aj dramatické povojnové obdobie, a dokonca aj obdobie medzivojnovnej nezávislosti.

Možné pole interpretácií dejín je preto veľmi rozľahlé. Politické skupiny, ktoré sa snažia kontrolovať spomienky, skúšajú predostrieť spoločnosti tie najrozporuplnejšie verzie minulosti. Bývalá komunistická nomenklatura sa veľmi usilovala prísť so zdôvodnením svojej roly v období nezávislosti. Pamäť sa opravuje aj prostredníctvom rýchlo sa meniacej slovnej zásoby spoločnosti. Obzvlášť názorný je v tomto ohľade politický diskurz: jednoznačne v ňom dominujú abstraktné pojmy zbavené akéhokoľvek konkrétnejšieho obsahu, ktorý by sa dal aplikovať na situáciu vrcholného postkomunizmu, napríklad „demokracia“, „občianska spoločnosť“, „voľný trh“, „ekonomický rozvoj“, „ekonomické stratégie“, „znalostná spoločnosť“, atď. Nemecký spisovateľ a lingvista Uwe Poerksen takéto prispôsobivé pojmy priliehavo nazýva „plastickými

slovami“, a ich celok označuje za „tyraniu modulárneho jazyka“.¹ Podľa jeho slov byrokratizovaný žargón jazyka expertov izoluje ľudí od reality života a zatláča ich do imaginárnej reality, v ktorej pojmy strácajú význam a môžu označovať čokoľvek. Takéto politické diskurzy vedome či nevedome kreslia kontúry v skutočnosti neexistujúcej (ale všeobecne žiadanej) občianskej spoločnosti a/alebo spoločnosti blahobytu. Narábanie s abstraktnými verbálnymi vzorcami a obrazmi vytvára imidž europeizácie, rýchleho ekonomického pokroku a prosperity – virtuálnu realitu, ktorá nemá nič spoločné s komplikovanou spoločenskou realitou. Núkajú sa tak oprávnené pochybnosti o tom, či je vôbec možné hovoriť v podmienkach postkomunizmu o spoločnosti. Nie je to len ďalší poddajný verbálny príznak alebo fatamorgána, ktorá sa rozplynie, len čo vypneme televízor? Je možné, že sa „ľud“, polstoročie zneužívaný, týraný a sovietyzovaný, zmenil za čosi vyše desať rokov na uvedomelú spoločnosť? Majú azda pravdu tí kritici, ktorí nás nabádajú k tomu, aby sme sa namiesto rozprávania o spoločnosti obmedzili na budovanie spoločenských štruktúr? Spoločenská segregácia rastie tak rýchlo, až sa zdá, že to jediné, čo majú obyvatelia tejto krajiny ešte spoločné, sú ich pasy a štátne symboly. Má azda pravdu tá populárna reklama v televízií, ktorá vraví, že nás zjednocuje len „pivo a víťazstvá“? Amorná spoločnosť, neformálna politika, zvirtuálnená realita, ktorú premenili a transformovali na simulakrum masové médiá, nejasná ekonomika, chaotické pobehovanie medzi poriadkom

a chaosom, záchvaty spoločenskej hystérie a apatie – to sú len niektoré z príznakov vrcholného postkomunizmu.

Mnohí kritici a komentári spoločenského života sa zhodnú v tom, že sedemnásť rok nezávislosti Litvy je pomerne ponurý. Krajine sužovanej postkomunistickou nočnou morou sa nepodarilo vytvoriť podmienky pre aspoň ako-tak normálny život pre všetky spoločenské vrstvy (nielen „spoločenskej smotánky“). Podstatne viac ako pol milióna obyvateľov emigrovalo z Litvy na Západ (podľa oficiálnych štatistík je to 400 000) a mnohí z nich sa pravdepodobne nikdy nevrátia. Dochádza k masovej emigrácii nádejných vedcov, talentovaných študentov, kvalifikovaných profesionálov, a dokonca aj mladých ľudí bez vyššieho vzdelania a intelektuálov v dôchodkovom veku, ktorí radšej zoberú tie najmenej kvalifikované roboty v zahraničí, ako by sa mali vo svojej vlasti cítiť nepotrební a ponížení. Sú tu aj ďalší, unavení čakáním a frustrovaní, čo z vlastnej vôle opustia život: už nejaký čas má Litva najvyššie percento samovrážd v Európe, a pokorila aj Maďarsko, bývalého „lídra“ v tejto oblasti. Stav premeny, ktorý trval nepredvídateľne dlho, rozdrvil ilúzie o tom, že zanedlho vytvoríme – podľa volebného hesla – „Litvu, dobré miesto na život pre všetkých“. Poďme sa pozrieť na to, aké črty najlepšie vystihujú amornú spoločnosť „vrcholného postkomunizmu“, samozrejme bez ambícií predostrieť čitateľovi úplný a vyčerpávajúci zoznam.

Teatrálnosť politiky

Už pred desiatimi rokmi som napísal,

¹ Uwe Poerksen, *Plastic Words: The Tyranny of Modular Language*, (Plastické slová: tyrania modulárneho jazyka) Penn State University Press 1995.

že politický život v Litve začína nadobúdať určité črty divadelného predstavenia. V tom čase to však bola len metafora označujúca teatralnosť politických bojov a intríg. Dnešná politika je šou v pravom zmysle slova. Asi v žiadnej inej európskej krajine nie sú masové médiá (a hlavne televízia) tak úzko spojené s politikou, ako u nás. Ani hollywoodske hviezdy sa neobjavujú na obrazovke tak často ako figúrky litovského politického života na všetkých stupňoch dôležitosti... Americkým senátorom a kongresmanom sa ani nesníva o pozvánke k Oprah Winfrey alebo do Show Jerryho Springera – dostanú ju iba, ak sú zapletení do nejakého národného škandálu. Ich kolegovia v Litve sa na televíznu obrazovku dostanú neuveriteľne jednoducho. Politici dominujú vo všetkých televíznych reláciách, a každý z nich presne vie, kedy a čo povedať, čo sa od nich očakáva, a aký bude výsledok ich verejnej diskusie. Zdá sa, že politici sa naučili jeden z najdôležitejších princípov masovej komunikácie – ak sa neustále objavuješ na televíznej obrazovke, znamená to, že existuješ. A naopak -- tí, čo sa nedostanú na obrazovku alebo lesklé obálky „lajfstajlových“ časopisov, sa ocitajú na politickej periférii. Obzvlášť podozrivá je rola, ktorú v týchto typoch relácií hrajú profesionálni politológovia. Namiesto toho, aby kriticky analyzovali procesy odohrávajúce sa v spoločnosti, a zďaleka sa vyhýbali politickým manipuláciám, poskytujú PR servis jednej či druhej politickej skupine, a niekedy dokonca viacerým zdanlivo súperiacim stranám naraz. V podmienkach vrcholného postkomunizmu je nezávislosť politológov čírou fikciou. Virtualita sa postupne zahniezduje v politickej sfére a hranice medzi umeleckým a politickým

predstavením sa rýchlo rúcajú. Rozdiel je len v tom, že v prvom prípade hrajú herci a hranie je ich profesiou a povinnosťou, a v druhom prípade hrajú politici, ktorí zneuctili svoju profesionálnu povinnosť, a zmenili sa na bábky predvádzajúce verejné roly, ktoré im boli pridelené.

Triumf diletantstva

„Naším základným problémom je problém diletantstva, je to pravdepodobne jeden z dvoch alebo troch najdôležitejších problémov nášho neveselého života. Touto strašnou chorobou sme sa očividne nakazili odinakiaľ, ale podľahli sme jej s veľkou vervou a ešte sme k nej aj pridali niekoľko čisto litovských symptómov. Kým sa z tejto choroby nevyličíme, nemá význam ani len snívať o nejakých budúcich radoostiach,“ napísal v jednej z najostrejších analýz litovskej spoločnosti spisovateľ Ričardas Gavelis.² Hoci od napísania týchto riadkov prešlo už takmer desať rokov, musíme konštatovať, že diletantstvo neustále prekvitá takmer vo všetkých oblastiach života: v politike, ekonómii, sociálnom systéme, médiách, vzdelávacích systémoch, vo vyššom vzdelávaní... Už vyše desať rokov sa uskutočňujú reformy tak diletantsky, že nikoho neprekvapia ich chabé výsledky. Reforma litovského zdravotníctva, ktorú sme ohlasovali s takým „haló“, sa scvrkla na minimum, a reforma školstva tiež nepriniesla veľké výsledky. Krátko po roku 1990 sa začala presadzovať koncepcia „národnej školy“, ktorá je síce vyslovene zastaraná, ale pozdáva sa niektorým spoločenským vrstvám, a tak

² Ričardas Gavelis, *Diletantų epocha ir asmenybės suverenitetas* (Epocha diletantstva a osobnej suverenity), Literatūra ir menas, 22 Apr 1989.

sa škola čoskoro zmenila na pseudozápadný polotovar masového sekundárneho vzdelávania. Napriek tomu, že žiaci sú vyčerpaní z neúnosného množstva povinností, narastá negramotnosť mladých ľudí – stručne povedané, kult spoločenskej kariéry, predimenzovaných učebných osnov a učebnicového vydierania položil stredoškolské vzdelávanie na kolená. Reforma vysokých škôl je odsúdená na podobný osud. Napriek tomu, že nikto nepochybuje o jej nevyhnutnosti, v rukách politikov sa z nej môže stať len ďalšia hračkárska simulácia sociálnej zmeny, mrhanie veľkým množstvom energie a prostriedkov. Niekoľkoročné diskusie, ktoré vyvolala príprava na túto reformu, jasne demonštrujú, že v Litve na vrchole postkomunizmu je kultúra dialógu ešte vždy v prehistorickom období – povedané slovami filozofa Leonida Donskisa, kultúra monológu stále prekvitá.

Z dnešného pohľadu mal Ričardas Gavelis nepochybne pravdu, ale uniklo mu jedno: diletantstvo sa nielen stupňuje (podľa spisovateľovej mienky až dovtedy, kým nadobudne kritický objem), ale aj inštitucionalizuje. Diletanti sa pretlačujú do mocenských štruktúr, a keď sa z nich stanú politici alebo vysokopostavení úradníci, postarajú sa o to, aby si ich potomstvo, príbuzní a priatelia uchmatli pozície v štátnej správe. Nie náhodou sa za posledných sedemnást rokov enormne rozrástol sektor štátnych úradníkov. Na dôvažok k tomu sa byrokracia stáva bahnistou a nepriehľadnou ako tmavý les. Aj keď chcú občania vyriešiť len maličky

problém, musia zaklopať na množstvo úradníckych dverí, kým sa dopracujú k tomu najelementárnejšiemu riešeniu. Určite, byrokratizácia štátu a regionálnych štruktúr bezpochyby súvisí s ambíciami politikov kontrolovať všetky aspekty života³, ale práve diletantstvo tu vytvára dodatočné byrokratické prekážky.

Je iróniou osudu, že Leninovo heslo, podľa ktorého údajne každý kuchár dokáže riadiť štát, ožilo práve v krajine, ktorá sa prvá oslobodila z „bratského“ objatia sovietskeho Ruska. V post-sovietskej Litve je veľa

ne kvalifikovaných politikov a poznávacím znamením takých „politických kuchárov“ je ich neutíšiteľná chamtivosť a z nej vyplývajúca korupcia – ďalší neradostný ukazovateľ, ktorý nás zaradil medzi lídrov v rámci krajín Európskej únie. Na vrchole postkomunizmu tu našlo diletantstvo vynikajúcu spoločenskú živnú pôdu, a tak sa z neho vytvoril večný, sebaregenerujúci sa systém.

Kult zábavy

Už starí Rimania prišli na to, akú veľkú moc má zábava v politike – plebs potreboval „chlieb a hry“. Na rozdiel od komunistov alebo islamských fundamenta-

³ Podľa francúzskeho sociológa Jacqua Ellula nemožno chápať ani vládnutie, ani kontrolu len jedným spôsobom. Keď sa aplikuje na svet a veci, takýto typ vzťahu znamená chamtivosť a neobmedzenú túžbu vlastníť. Vo vzťahu k individuám to znamená túžbu po moci a dominancii (Jacques Ellul, *The Betrayal of the West, [Zrada Západu]* New York, The Seabury Press, 1978, 35).

listov, ktorí investovali značné množstvo úsilia do prísnej kontroly a obmedzovania slobody zábavy (predovšetkým verejnej), sa postkomunistická Litva stala svedkom nielen masívneho bujnenia zábavy, ale povýšila ju na kult. Túto skutočnosť možno interpretovať viacerými spôsobmi. Po dlhom období pôstu spravidla nasledujú dlhé „záchvaty“ obžerstva – bezmedzné hostiny, ktoré majú nahradiť stratený čas. Podvyživený repertoár sovietskej zábavy, prohibície a kontroly – obrazne povedané, hladovka trvajúca pol storočia – uvrhla spoločnosť do druhého extrému: náhla kolízia s konzumnou spoločnosťou vyvolala okamžitú potrebu utíšiť hlad po masovej zábave. Zábavný biznis, ktorý uspokojuje tieto potreby a teraz ich už aj umelo vytvára, sa v postkomunistickej Litve vymkol spod kontroly a nadobudol nebezpečné vlastnosti. Zvlášť alarmujúca je jeho orientácia na jednoduchých, nevzdelaných konzumentov. Najväčšie percento vysielacieho času litovských televízií je zamerané na „obyčajný ľud“, t.j. obyvateľov vidieka a periférií, proletariát žijúci na predmestiach a nevzdelaných mladých ľudí. Oni sú hlavnými divákmi litovských reality shows, televíznych hier a diskusných relácií, im je venovaná všetka táto primitívna produkcia s vulgárnymi podtónmi porovnateľná s propagandou sovietskeho typu. Je príznačné, že práve zo sovietskych propagandistických štruktúr prišli do showbiznisu tvorcovia tých najpopulárnejších zábavných programov, a tým pádom si so sebou priniesli spôsoby myslenia, vzorce konania, charakteristický slovník a ľahko identifikovateľnú intonáciu, ktorú tam získali (napríklad imitujú a vulgarizujú miestne nárečie).

Politici si veľmi rýchlo uvedomili, akú

moc má kult zábavy. Preto sa s takou vervou zapájajú do rôznych showbiznisových projektov, ešte aj do tých, kde herci parodujú litovských politikov. Politická paródia paradoxne nepoškodí ich imidž, ale zvýši ich politický kapitál. Z jedinca, ktorého zvirtualizujú a premiestnia na televíznu obrazovku, sa stáva síce komická, ale príjemná a roztomilá postavička, ktorú si podvedome identifikujeme so skutočnou osobou, a v konečnom dôsledku sa vlastnosti virtuálnej figúrky a skutočnej osoby spoja. Parodovaný politik si získa ešte väčšiu popularitu, pretože sa dostane bližšie k „bežnému ľudu“ – k svojim budúcim voličom. Spoločenský hnev a nenávisť sa rozplynú a masám sa uľaví: aké povinnosti si môže takýto politik plniť? Má vôbec zmysel trvať na tom, aby sa tento tupý hlupák stal „architektom“ spoločnosti? Ak z politickej arény odstránime toho, kto „uzabáva divákov/voličov k smrti“⁴, zmizne aj z televíznych obrazoviek, a tak budú večery pri obrazovke, ktoré sú zdá sa jedinou zábavou štatistického Litovca, ešte horšie a nudnejšie. Dokonca aj zo správ cítiť miernu nostalgiu za tými, ktorí už nepatria do politickej arény, za zábavnými TV osobnosťami!

Prekvitá konformita

„Zo všetkých národov sú tým najideálnejším práve Litovci, kým sa ešte nepriblížili k duchu kultúrneho sveta a nespoznali jeho esenciu – ale neospievajme ich ideálnosť, pretože budú opakovať tie isté chyby, aké páchali v časoch svojho boja proti krížu. Ja som úplne presvedčený

4 Tento pojem som si požičal z názvu slávnej knihy Neila Postmana Ubažiť sa k smrti.

o tom – a zanedlho to pochopí aj celá naša spoločnosť – že žiaden nepriateľ nám neuškodil tak veľmi, ako sme si uškodili my sami svojim nekontrolovaným divokým temperamentom, fantazírovaním, svojim nekritickým a nekultúrnym charakterom,“ napísal klasik litovskej literatúry a zhodou okolností aj jeden z prvých kritikov kultúry tejto krajiny, Julijonas Lindė-Dobilas v roku 1922,⁵ a označil nekritickosť krajiny za jedno z najväčších úskalí modernej litovskej kultúry. Po mnohých desaťročiach neskôr sa situácia opakuje: Lindė-Dobilas napísal spomínaný citát v čase, keď sa Litva oslobodila spod stopäťdesiatročného útlaku cárskeho Ruska, keď sa budovali základy nezávislého štátu, a teraz diskutujeme o probléme konformity po päťdesiatročnej sovietskej okupácii. Naše súčasné vzorce myslenia sa formovali za pôsobenia mentálneho dedičstva nielen sovietskej éry, ale aj dlhých stáročí poddanstva, ktoré do podvedomia mnohých Litovcov vpečatilo potrebu zmieriť sa na akúkoľvek situáciu a adaptovať sa na ňu, hlavne na takú, ktorá súvisí s mocou nastolenou nepriateľskou krajinou a jej ambíciami vládnuť a kontrolovať. O rôznych podobách prispôsobenia sa počas sovietskej éry diskutuje s nevôľou a nesystematicky na verejnosti aj v akademickom diskurze. Proces uvedomenia si tohto faktora zrýchlime, len ak svedomito rozanalyzujeme dedičstvo zanechané okupáciou/kolonizáciou, ktoré je tu ešte stále príliš živé, hoci postkomunistická spoločnosť ho starostlivo a prefíkane kamufluje.

Konformita prenikla do takmer všetkých oblastí života. Strach z autorít podnecuje

snahu zavdačiť sa. V štátnej správe prekvitá hierarchizácia vzťahov medzi nadriadenými a podriadenými, a namiesto iniciatívy sa vyzdvihuje nepodmienečná poddajnosť. Poddajnosť a tichá rezignácia ovláda dokonca aj vysoké školy, ktoré by mali byť najaktívnejšími centrami kritického myslenia. Inštinkt prispôsobivosti, ktorý sa zrodil počas sovietskej éry (mnoho akademikov a kultúrnych dejateľov sa domnieva, že údajne pomohol litovskému národu prežiť), sa „v plnej kráse“ rozvinul v ére „vrcholného postkomunizmu“. Tento škaredý dlhodobý inštinkt je jedným z hlavných vinníkov zodpovedných za spoločenské mimikry a atrofiu, a autority (bez ohľadu na politickú orientáciu) si práve jeho manipuláciou posilňujú kontrolu nad občanmi a zvyšujú závislosť občanov na štáte. Až vtedy, keď sa nám podarí premôcť tento inštinkt, sa z poslušnej amorfnej masy stane občianska spoločnosť.

Prelud občianskej spoločnosti

Pred dobrými desiatimi rokmi, na prahu éry vrcholného postkomunizmu, sa recept na otvorenú spoločnosť namiešaný z myšlienok filozofa Karla Poppera a jeho bývalého študenta, finančníka a filantropa Georga Sorosa, považoval za všeliak na všetky spoločenské boľáčky. Ťažko povedať, do akej miery sme sa počas tohto obdobia priblížili k občianskej spoločnosti, ale aktivity Sorosovej nadácie priniesli v časoch ekonomických ťažkostí Litve značný úžitok (rovnako aj celej východnej Európe). Okrem iného to zanechalo viditeľné stopy v intelektuálnom živote: vznikli preklady niektorých vynikajúcich

⁵ Julijonas Lindė-Dobilas, *J slėpiningaji dvasios pasauli (Do mysteriózneho sveta ducha)*, Vilnius, Vaga, 1996.

kníh z humanitných a spoločenských vied (je pravda, že prevažne od liberálnych autorov), a litovskí akademici si osvojili novodobú hantýrku, vďaka čomu sa mohli cítiť ako rovnocenní partneri svojich západných kolegov. Prednedávnom pojem otvorenej spoločnosti vytlačila z masového obehu modernejšia kategória občianskej spoločnosti, ktorá sa udomácnila v slovníku politikov a spoločenských analytikov. Jej náplň je však ešte stále dosť vágna, nedefinovaná a nepolapiteľná ako medúza, aj keď možno práve preto je pojem občianskej spoločnosti taký atraktívny. Vždy, keď komentátori litovského spoločenského života (mám na mysli novinárov aj profesionálnych analytikov, teda filozofov, politológov, sociológov a ekonómov) hovoria o volebných výsledkoch, stanovujú diagnózu podľa toho, či sa základy občianskej spoločnosti posilnili, alebo naopak zrútili. Napríklad, keď si ľudia zvolili za prezidenta populistu Rolandas Paksasa, ktorý viedol do kampane stranu s vágnou ideológiou, väčšina intelektuálov sa zhodla, že v Litve nenájdeme ani kúsok občianskej spoločnosti. A keď ho po pol roku parlament zvrhol a voľby vyhral jeho bývalý rival Valdas Adamkus, zavládla všeobecná radosť nad tým, že nejaké príznaky občianskej spoločnosti sú ešte živé. Je vôbec možný taký neuveriteľný zázrak spoločenskej a občianskej vyspelosti? V každom prípade sa pojem občianskej spoločnosti stal ešte vágnejším a záhadnejším pojmom ako predtým.

V poslednom čase výrazne zosilnelo odhodlanie vybudovať silnú občiansku spoločnosť. Objavili sa aj nové štruktúry, ktorých cieľom je budovať takúto spoločnosť v celonárodnom meradle, ale napriek ich sugestívnej a dokonca aj úprimnej

rétorike zatiaľ neuspokojila ani škála, ani výsledky ich praktickej činnosti. Jednou z bŕzd je tu pravdepodobne naivné presvedčenie inteligencie o tom, že občianska spoločnosť sa dá budovať „zvrchu“, odkiaľ budú vzdelaní intelektuáli osvecovať a inštruovať nekultivované masy. Ale už osud racionalistických zámerov v ére osvietenstva ukázal, že takého myslenie je čírou utópiou. Zostáva nám len lamentovať nad tým, že na vrchole postkomunizmu sa ľudia ustavične spoliehajú na kázne a veria v ich moc. Koordinátori občianskej jednoty vozia prednášajúcich z hlavného mesta do mestečiek a dedín, aby tam učili ľudí základy budovania občianskej spoločnosti. A aj keď sa kde-tu objavia spontánne prejavy občianskeho vedomia, žiaduca spoločnosť sa nedá vybudovať prostredníctvom vertikálnych lúčov osvietenia. Kým vertikálne metódy spoločenskej aktivity nenahradíme horizontálnymi, kým z iniciatívy miestnych obyvateľov nevznikne viac obecných rozhlasových staníc, novín, občianskych klubov, združení a podobných sieťových štruktúr v tých najzapadnutejších kútoch krajiny, budú rečníci občianskej spoločnosti zbytočne mrhať energiou. Ak si nepreštudujeme, kriticky neanalyzujeme a tvorivo neaplikujeme skúsenosti občianskych iniciatív z iných krajín, zaradí sa občianske hnutie Litvy v štádiu vrcholného postkomunizmu medzi ostatné neúspešné osvietenské projekty, akých je v Európe neúrekom.

To sladké slovo – populizmus

V dnešnej dobe sa žiadna diskusia o spoločenských a politických zmenách v mnohých európskych krajinách nezaobíde bez

pojmu „populizmus“, ktorý sa stal povinnou súčasťou slovnej zásoby politikov, politických analytikov a komentátorov. Podobne ako mnohé iné „plastické“ slová (Uwe Poerksen) je aj tento pojem neuchopiteľný a nedefinovaný. Mnohým sa však zdá, že sa ním dá vysvetliť takmer všetko okolo nás – napríklad aj v Litve na vrchole postkomunizmu. Mojm cieľom nie je zistiť, do akej miery nám môže poslúžiť ako analytický nástroj na interpretáciu spoločenských zmien v strednej a východnej Európe (to je predmetom väčšej a vyčerpávajúcejšej porovnávacej štúdie), ale aj tak musím pripustiť, že v lokálnom kontexte nenadobudol tento pojem jasnejší obsah. Prísnejší kritici sa pýtajú: je vôbec v Litve strana, ktorú by sme neoznačili za populistickú? Líšia sa sľuby sociálnych demokratov o sociálnom blahobytu a ich volebná rétorika od sľubov a rétoriky konzervatívcov, hoci sa obe tieto strany definujú ako „tradičné“, teda – z definície – nie populistické? Naozaj je taký prístupný rozdiel medzi údajne „tradičnými“ stranami, ktoré vznikli len pred vyše desiatimi rokmi, a populistickou rétorikou a verejnými gestami Rolandasa Paksasa, ktorý zámerne pôsobil na „obyčajný ľud“ (počas prezidentských volieb vynaliezavo využil svoje skúsenosti a imidž pilota z povolania, a sám si riadil lietadlo do volebných okrskov)? Demagógia iného populistu, škandalózneho bývalého starostu Vlniusu, liberálneho centristu Artūrasa Zuokasa, sa nevelmi líši od rečníckych trikov dlhodobého ľavicového lídra, bývalého komunistu („tradicionalistu“) Algirdasa Brazauskasa – obaja sa snažili vybudovať si imidž „typického Litovca“, ktorý má blízko k všetkým vrstvám „ľudu“.

Ak odhliadneme od niektorých kon-

krétnych črt rétoriky, imidžu, charakteru či životopisu, môžeme charakterizovať celú politickú elitu vrcholného postkomunizmu na základe rovnakých vlastností: absencia princípov, duplicita a cynická chamtivosť, ktoré ich nútia vydrancovať štátnu alebo mestskú pokladnicu. V Litve presvedčil politický maratónec s najväčšou výdržou, bývalý prvý sekretár komunistickej strany a v súčasnosti tiež bývalý prezident a premiér Algirdas Brazauskas, mladšiu generáciu politikov o tom, že amorná postkomunistická spoločnosť je len atomizovaná masa bez silnejších sociálnych a občianskych väzieb, a že s jej sympatiami a antipatiami sa ľahko manipuluje, ak ovládnete aspoň základy politického marketingu, budovania imidžu a PR. Závratné (ale krátke) víťazstvo bývalého prezidenta Rolandasa Paksasa ukázalo, že najlepšie je priviezt' si PR techniky zo zahraničia, a to aj v prípade, ak sú spájané so špecifickými službami cudzej krajiny. Vskutku, aj miestni politickí technológovia si podľa všetkého dokonale osvojili populistické taktiky a stratégie.

Kolaps a recidívy

V mnohých postkomunistických krajinách si sociológovia a spoločenský kritici všimli podobnú „posttotalitnú patológiu“, samozrejme s ohľadom na miestnu povahu a historický vývoj. Absencia zodpovednosti, organizovanosti, dôvery, spoločenskej a občianskej solidarity umožňujú ľahkú manipulovateľnosť občanov, a spoločenské skupiny uviazli medzi dvoma extrémami – hysterickou aktivitou a totálnou apatiou zmiešanou so slepou rezignáciou. Pre politikov z mno-

hých postkomunistických spoločností sú charakteristické diletantstvo, egoizmus a korupcia, ale najnovšie výskumy⁶ ukazujú, že Litva ašpiruje na jednu z vedúcich pozícií v Európskej únii aj v tomto ohľade. Odborníci zo Západu považujú práve korupciu za najnebezpečnejšiu prekážku demokracie v Litve. Je teda pravdou, že sme sa nakazili ťažšou formou „posttotalitnej patológie“ ako naši bratia s podobným osudom?

Nájdeme viacero príkladov krajín s liberálnou demokraciou, kde o moc bojuje viac než štyridsať údajne rôznych politických strán, ktoré si sami sotva uvedomujú, v čom sa líšia ich ideológie a volebné programy? Kedysi veľmi populárne, a teraz nielen trochu zastarané, ale aj nenaplnené, proroctvá o „konci ideológií“ alebo „zániku dejín“ by mali byť srdcu takýchto „politických hybridov“ obzvlášť blízke. Tým skôr, že ideológia väčšiny politických strán éry vrcholného postkomunizmu je jedna a tá istá – byť pri moci, aby si mohli urvať zo štátnej pokladnice.

Rumunský kultúrny kritik Andrei Plesu pred vyše desaťročím napísal štúdiu o posttotalitnej spoločnosti založenú na príklade jeho vlastnej krajiny. Pri porovnaní totalitnej éry s novým obdobím spoločenskej zmeny autor píše: „Frustraní, bez spánku, v rozpore so samými sebou sme sa cítili vyčerpaní, bez života, bez

kyslíka. Len sme prežívali v prostredí, ktoré bolo rigidné a zároveň aj arbitrárne; zostala nám iba hrdosť na vlastnú izolovanosť a kde-tu kratučký záblesk nádeje. Na tomto podklade sa náhle odohrala neočakávaná explózia: neurasténia sa rozplynula akoby zázrakom a my sme zrazu začali byť hysterickí. Usadili sa v nás klasické príznaky hystérie a ťažisko našej choroby sa presunulo z mozgu do vnútorných orgánov. Zmocnila sa nás pubertálna nabudenosť, nekontrolovateľná agresivita, expresionistické výkriky a grimasy.

Vyčerpanosť sme nahradili nepokojom, nadbytok opatrnosti nadbytkom bezostyšnosti. Keď sme boli neurastenickí, na povrch sme neprepúšťali všetko, čo v nás vrelo. Odkedy sme hysterickí, vyjadrujeme viac než dokážeme mentálne artikulovať, vyjadriť cez vnútorný obsah. Patológia mlčania uvoľnila priestor jasanu. Prirodzene, toto všetko treba vnímať ako patologické poruchy organizmu, ktorý podstupuje dlhý a dramatický očistec. Ešte stále môžu nastať nebezpečné recidívy.⁷ Aké recidívy? Podľa Plesu sú možné prinajmenšom tri typy komplikácií: po prvé, spoločnosť sa môže opäť vrátiť k neurasténii; po druhé, môže sa adaptovať na neustálu hystériu; a po tretie, môže ju premôcť túžba po autoritatívnom reži-

**Na vrchole
postkomunizmu
túži aj amorfna
spoločnosť po
prísnej ruke. A
nechýbajú ani takí,
čo sú celkom bez
škrupúl' pripravení
túto túžbu ľudu
naplniť...**

6 Z iniciatívy Transparency International sa podobný výskum uskutočnil aj v Litve.

7 Andrei Plesu, *Post-Totalitarian Pathology: Notes on Romania Six Years After December 1989* (Posttotalitná patológia: Poznámky o Rumunsku šesť rokov po decembri 1989), Social Research, Vol. 63. No. 2 / leto 1996, 561-562.

me, ktorý by jej pomohol premôcť neurasténiu a stlmiť hystériu. Všetky tri „recidívy“ by ešte väčšmi prehĺbili spoločenskú deštrukciu a víziu všeobecne žiadaného blahobytu by zmenili na prázdnu ilúziu.

Podobný scenár vývoja je možný aj v Litve, kde je asi najmenej pravdepodobné znovunastolenie autoritárskeho režimu. Na druhej strane by sme nemali zabúdať na to, že pomocou zlovestného hesla „Bude tu poriadok!“ a emblémov pripomínajúcich insígnie národného socializmu sa do Prezidentského paláca dostala aj taká bezfarebná nevýrazná a celkom necharizmatická osoba ako Rolandas Paksas, a že teraz znovu vyvoláva populistické heslá a sľubuje krajine „poriadok a spravodlivosť“. Na vrchole postkomunizmu túži aj amorná spoločnosť po prísnej ruke. A nechýbajú ani takí, čo sú celkom bez škrupúl pripravení túto túžbu ľudu naplniť... To, ako málo imúni sme proti podobným „recidívam“, nám ukázala spoločenská hystéria, ktorú vyvolal dlhý a náročný proces zosadenia prezidenta Paksasa, trvajúci vyše polroka. Táto hystéria sa zmocnila nielen spoločnosti vo všeobecnosti, ale aj politikov, intelektuálov a analytikov spoločenského života, hoci práve oni nesú zodpovednosť za ovládanie výbuchov spoločenskej hystérie. A prednedávnom sme sa stali svedkami ďalšieho extrému – príznaky spoločenskej neurasténie sa zhoršujú, zintenzívňuje sa apatia a zúfalstvo všetkých politických strán a všetkých podôb politickej činnosti. Sú aj ďalšie varovné príznaky, a naša spoločnosť sužovaná apatiou a ľahostajnosťou určite nedokáže rozptýliť hmlu neurasténie, ktorá čoraz väčšmi hustne. Osobnosti, ktoré by dokázali zjednotiť spoločnosť a mali dosť odvahy na to, aby premošli spoločenskú zúfalosť činními a nielen sľubmi, nikde nevidno. Môžeme sa spoľahnúť len na svoj zdravý úsudok, ktorý – ako sme už mnohokrát zažili – sa v kritických prípadoch prejaví.

Na to, aby sme dokázali zmeniť poľutovaniahodnú súčasnosť a ešte horší scenár budúcnosti (ktorý vyplýva zo zvyšujúcej sa spoločenskej segregácie, emigrácie zo zúfalstva, rastúceho alkoholizmu, kriminality a počtu samovrážd), treba sústredené úsilie celej spoločnosti. Ale najprv sa musí zjednotiť samotná spoločnosť, pretože sa čoraz väčšmi segreguje a odcudzuje a stráca väzby spoločenskej solidarity. Len vtedy, ak sa postkomunistická spoločnosť zjednotí, môže zmobilizovať svoju vnútornú silu a žiadať od svojich zvolených zástupcov, aby transformovali krajinu z kontrolovanej demokracie na normálnu európsku.

Na to, aby sme dokázali zmeniť poľutovaniahodnú súčasnosť a ešte horší scenár budúcnosti (ktorý vyplýva zo zvyšujúcej sa spoločenskej segregácie, emigrácie zo zúfalstva, rastúceho alkoholizmu, kriminality a počtu samovrážd), treba sústredené úsilie celej spoločnosti. Ale najprv sa musí zjednotiť samotná spoločnosť, pretože sa čoraz väčšmi segreguje a odcudzuje a stráca väzby spoločenskej solidarity. Len vtedy, ak sa postkomunistická spoločnosť zjednotí, môže zmobilizovať svoju vnútornú silu a žiadať od svojich zvolených zástupcov, aby transformovali krajinu z kontrolovanej demokracie na normálnu európsku.

Krče inteligencie

Intelektuáli, ktorí odvedli vynikajúcu prácu ako zjednotitelia národa v predvečer nezávislosti a v prvých rokoch „Spievajúcej revolúcie“, sa čoskoro ocitli odsunutí na okraj politického života. Nesú na tom svoj podiel viny? Filozof Audrius Navickas konštatoval, že v Litve prišlo k zvláštnemu paradoxu: „Záujmové skupiny si čoraz bezohľadnejšie prispôsobujú štát a veľká časť spoločnosti a intelektuálnych vrstiev sa izolovala od politiky, keďže mlčala vtedy, keď bolo potrebné hovoriť a brániť národné záujmy.“⁸ Politici vyše tucet rokov, bez ohľadu na príslušnosť

⁸ Audrius Navickas, *Kaip atsirado Kultūros žmonių ir piliečių santalkos kreipimasis? (Ako sa objavili prejavy kultúrny figúr a občianske kongregácie?)*, Kultūros barai, 4/2007, 3.

k politickej strane alebo klanu, úspešne vyhrávali svoj boj so spoločnosťou – sprivatizovali platformu diskusií o politických záležitostiach, izolovali sa od intelektuálov (ktorým zostala drobná rola subjektívnych komentátorov a vykladačov) a zabezpečili si podporu a služby profesionálnych vykladačov politiky, t.j. politológov. Keď tí zacítili, aká žiadaná je ich profesia a ako chutí odmena, zabudli na etické princípy a ohotne poslúžia svojim klientom konzultáciami, marketingom a manažérskymi službami. Je verejným tajomstvom, že tí lepší špecialisti sú pred každými voľbami žiadaným tovarom – pomáhajú politickým stranám a ich lídrom vybudovať si nepoškvrnený imidž, zamaskovať pochybné a často dokonca hanebné skutky z minulosti. Okrem toho sa v tejto situácii dajú oveľa jednoduchšie manipulovať masy, pretože všetci potenciálni kritici stranického programu sú z hry vyradení.

Čo presne spôsobilo odcudzenie intelektuálov od politiky? Dôvodov ich odluky, odcudzenia a vedomej/nevedomej izolácie je veľa a sú rôzne; okrem toho aj intelektuáli iných stredo- a východoeurópskych krajín odstúpili z politiky. Známy historik Tony Judt opísal tento posun nasledovne: podľa neho je jedným zo základných dôvodov úpadku intelektuálov skutočnosť, že ich verejne deklarovaná a neustále prízvukovaná antikomunistická etika a potreba budovať morálne uvedomelú občiansku spoločnosť narazila na silnejšie spoločenské sily: prehrali počas budovania trhovej ekonomiky, kvôli ktorej koncept „občianskej spoločnosti“ beznádejne zastaral a stal sa zaujímavým len pre sociológov, ktorí študujú tento región. A tento proces je podobný tomu, čo sa dialo v Západnej Európe po druhej

svetovej vojne, keď pátos rezistencie nahradila potreba prebudovať kontinent. Svoju úlohu zohrali aj priority Studenej vojny. Tony Judt porovnáva povojnových francúzskych a talianskych autorov s ich kolegami v postkomunistickej východnej Európe a prichádza k záveru, že tým východoeurópskym sa darí oveľa menej. Jediná skupinka intelektuálov z východnej a strednej Európy, ktorej sa podarilo prekonať prah spoločenskej zmeny, boli takzvaní technokrati (právnici, ekonómovia, atď.), ktorí pred zamatovými revolúciami neboli obzvlášť významní. Okrem toho to neboli hrdinovia – ale nech to už znie akokoľvek paradoxne, práve ich nehrdinskosť im v očiach krajanov-nedisidentov pridala na atraktivnosti. Podľa historikovej mienky vyjadril tento názor najlepšie český premiér Václav Klaus, ktorý povedal, že nebol ani disident, ani posluhovač nepriateľských síl, a ani moralizátor. Práve tým sa podobá na väčšinu svojich spoluobčanov.⁹

Tento výrok sa hodí skôr na intelektuálne a disidentské hnutie v strednej Európe – v Českej republike, Maďarsku a Poľsku. Aktivita disidentov v sovietskej Litve bola oveľa väčšmi marginalizovaná, obmedzená a zameraná predovšetkým proti prenasledovaniu katolíckej cirkvi, a jednoducho v nej nefigurovali pozoruhodné osobnosti porovnateľné s vynikajúcimi českými alebo poľskými intelektuálmi. Okrem toho litovskí intelektuáli vypadli z hry už v časoch perestrojky alebo „Spievajúcej revolúcie“ – čiastočne vďaka tomu, že svojou radikálnosťou pôsobili ohrozujúco, a čiastočne preto, lebo aktivistov prvej vlny litovského národného obrodenia spoloč-

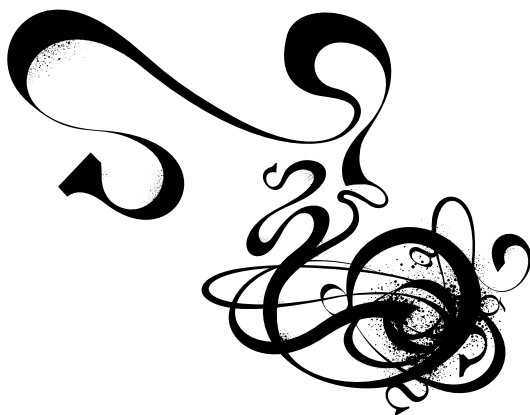
⁹ Tony Judt, *Postwar: A History of Europe Since 1945*, (Po vojne: Dejiny Európy od 1945) The Penguin Press, 2007, 695-696.

nosť poznala skôr vďaka ich legálnej činnosti vo verejnom živote. Tony Judt mal v každom prípade pravdu – nehrdinské, ale aktívne a známe osobnosti boli napokon pre spoločnosť prítlačlivejšie ako disidenti a radikáli, ktorí riskovali životy a slobodu v podzemí. Podobné tendencie možno nájsť všade: už pred začiatkom obrovského skoku k trhovej ekonomike prinútili pragmatickejší „technokrati“ humanitne založených disidentov k odchodu z politiky, čomu sa spoločnosť len pasívne prizerala a mlčky súhlasila. Na druhej strane si humanitní intelektuáli čiastočne sami môžu za to, že prehrali súťaž o právo kontrolovať politické páky. Kým sa priority spoločnosti rapidne menili, oni ešte stále používali zastaraný jazyk „Spievajúcej revolúcie“, ktorý už v tom čase nebol podnetný. Okrem toho nemali pocit, že sa zmenila hodnotová orientácia spoločnosti v dobe, keď Litva narazila na ekonomické ťažkosti (hlavne vtedy, keď Moskva začala ekonomickú blokádu) – individualizmus, pragmatizmus, a honba za osobným blahom začali prevládať a väzby spoločenskej solidarity sa pomaly rozpadli. Intelektuáli sa vrátili do svojich profesionálnych a akademických prostredí, vzdialili sa od občianskych iniciatív a v niektorých prípadoch dokonca otvorene pohrdali politickými aktivitami. Ich autorita a dôležitosť v spoločenskom živote sa scvrkla ako šagrénová koža.

Edward W. Said¹⁰ analyzuje pokušenia a skazenosť myslenia, ktorým sú vystavení intelektuáli, a ktoré začnú klíčiť, keď rezignujú na pravdu a principiálne stanoviská, keď sa boja byť príliš politickí alebo príliš kontroverzní, pretože by mohli vy-

volať nesúhlas autorít a nespokojnosť mocenských štruktúr. Stáva sa to aj tým, ktorí si chcú zachovať reputáciu objektívnych a nepredpojatých osôb a nádejajú sa, že ak budú o niektorých veciach mlčať, získajú primeranú odmenu – dôstojné meno, prestížnu cenu, pozíciu v štátnej správe, alebo funkciu ambasádora. Ak intelektuáli stišujú hlas v dobe, keď je ich povinnosťou hovoriť otvorene a bez kompromisov, utekajú od povinnosti hovoriť a stávajú sa väzňami vlastnej nerozhodnosti. Budú litovskí intelektuáli schopní zhostiť sa svojej povinnosti urýchliť budovanie občianskej spoločnosti, dokážu odmietnuť podradnú rolu, ktorú im ponúkajú mocenské štruktúry? O jednom niet pochyb: osud spoločnosti a osud ich samotných bude závisieť od toho, aký postoj zaujmú ku komplikovaným a zložitým sociálno-politickým procesom v krajine.

z anglickej verzie preložila Jana Hanulová

¹⁰ Edward W. Said, *Representations of an Intellectual*, (Reprezentácie intelektuála) New York, Vintage, 1996.